

ARMATA ROMANĂ DIN BANAT I.

(Unitățile auxiliare)

Unul dintre instrumentele cele mai eficace ale romanizării teritoriilor cucerite a fost armata¹. Oriunde ar fi ajuns, ostașii aduceau cu ei limba latină și civilizația romană, lăsau în urma lor construcții militare, edificii publice, drumuri, fiindcă soldatul, spunea împăratul Probus, trebuie să aibe întotdeauna ceva de făcut².

Prezența armatei romane în Banat, prin care înțelegem spațiul geografic cuprins între Mureș, Tisa, Dunăre și Carpații Meridionali, a rămas pregnant ilustrată de numeroase castre, de o serie de termeni din domeniul vieții militare care în graiul local au păstrat forma și conținutul semantic cel mai apropiat de etimonul latin³. Cu referire directă la trupele romane din Banat s-a scris însă puțin și doar în legătură cu garnizoana de la Tibiscum⁴. Principala cauză o constituie insuficiența cercetare arheologică a castrelor romane din Banat. Până în prezent, nici unul din cele 19 castre, certe sau presupuse, n-a fost săpat exhaustiv, astfel încît nu dispunem de informații sigure cu privire la datarea lor, la diferitele faze de construcție și la unitățile care și-au avut garnizoana în ele, materialul epigrafic, tegular sau litic, descoperit pînă acum neoferind jaloane suficiente pentru a stabili cu precizie durata de funcționare a castrelor sau de staționare a unităților militare. Ca urmare, cu privire la situația Banatului în timpul dominației romane sînt vehiculate încă ipoteze care susțin că nu întregul teritoriu a aparținut provinciei Dacia, că granița a

¹ Col. dr. I. Ceaușescu, M. Zahariade, în *Habitat* '76, Bacău 1976, p. 65; C. Preda, în *Era Socialistă*, nr. 17, 1976; F. Altheim, *Le déclin du monde antique* Paris, 1953, p. 270.

² L. Homo, *L'empire romain*. Paris, 1925, p. 150—151.

³ (a dimica „a tăia în bucăți cu cuțitul”, lat. dimico-are „a lupta, a tăia cu sabia”; *trăgulă* „instrument pentru scoaterea prin aspirație a unui lichid din butoi”, confecționat din fructul unei plante din familia curcubitaceelor, *Langenaria vulgaris turbinata* sau popular *tilv*. Are tija lungă, subțire și una din extremități bombată, asemănătoare cu un vîrf de lance, lat. *tragula* — *ae*, „un fel de lance la celți și hispani”. Poate fi adăugată și cunoscuta baladă „Iovan Iorgovan” a cărui tematică are ca bază reprezentările iconografice ale Cavalerului Trac, cult răspîndit în Dacia de ostașii de origine thraco-moesică cf. O. Răuț, în *SLLF*, IV, 1978, p. 262; I. I. Russu, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 95.

⁴ N. Gostar, în *ActaMN*, V, 1968, p. 471—476; M. Moga, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 135—148; M. Moga, în *Tibiscus*, III, 1974, p. 129—131; I. Glodariu, în *ActaMN*, III, 1966, p. 429—435; D. Protase, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 41—71.

fost pe linia castrilor de piatră din Banatul estic sau că Banatul a aparținut Moesiei Superior⁵.

Cu toate acestea, pe baza diplomelor militare, a materialului epi-grafic din IDR, vol. I și III/1 și a unor studii apărute pînă acum⁶, există posibilitatea de a schița în linii mari imaginea, incompletă deocamdată, a dispozitivului militar roman din Banat și a mișcării trupelor care intrau în alcătuirea lui.

Pentru a obține imaginea acestui dispozitiv este necesar să ținem seama de misiunea încredințată grupării de forțe componente, de locul dispozitivului în cadrul limesului roman de la Dunărea de mijloc, de teren și de mijloacele aferente, prin care se înțelege rețeaua rutieră utilizată pentru deplasarea trupelor, de punctele de sprijin ocupate de acestea.

Prin așezarea sa geografică, Banatul a constituit poarta de intrare a romanilor în Dacia⁷ și a avut o deosebită importanță deoarece, drumurile de acces spre Dacia intracarpatică treceau prin acest teritoriu⁸. Rezultat din îmbinarea a două unități morfostructurale, una carpatică, prelungită la sud de Dunăre și alta panonică, pămîntul bănățean a fost dintotdeauna puntea firească de legătură între spațiul balcano-eggean și central-european, articularea celor două mari regiuni geografice fiind mijlocită de rețeaua hidrografică, care pornind din rama muntoasă ce înconjoară depresiunea Panonică se îndreaptă spre Dunăre, atrasă de zona de scufundare din sud-vestul Banatului, unde se concentrează ca într-o adevărată piață de adunare a apelor, fapt ce îi conferă o poziție centrală în interiorul bazinului dunărean, transformîndu-l într-un punct obligatoriu de trecere, aici întîlnindu-se cîteva mari și străvechi axe de circulație.

Ținînd seama de această realitate geografică, trupelor romane din Banat le revenea, fără îndoială misiunea de a asigura securitatea legăturilor Daciei intracarpatică cu nordul Italiei și Peninsula Balcanică și să respingă, în acest scop, orice atac potențial pornit din interiorul sacului panonic.

În spațiul panono-carpatic, limesul roman are forma unui U cu flancul stîng sprijinit pe Dunăre și avînd în față Cîmpia Cumaniei, aridă și mai joasă, cu centrul, tot pe Dunăre, între Mursa și Viminacium, iar flancul drept sprijinit pe Carpați avînd în față mlaștinile Tisei. Între cele două flancuri se conturează un intrînd de forma unui sac larg deschis la nord, spre cîmpia de la poalele munților Matra și Bükk în direcția

⁵ O succintă prezentare la I. I. Russu, în IDR, III/1, p. 16—18; a se vedea și punctele de vedere susținute de D. Protase, *op. cit.*, p. 67, și A. Radnóti în AV, XXVI, 1976, p. 214—215.

⁶ V. Christescu, *Istmil*; Wagner, *Dislokation*; G. Forni, *Limes*; D. Tudor, *OR*³, p. 251—363; M. Macrea, *ViațaDR*, p. 176—234; I. I. Russu, în *Actes du IXe Congrès International d'Etudes sur les frontières romaines*, București, 1974, p. 215—226; D. Protase, în *Actes du IXe Congrès*, București, 1974, p. 227—233; N. Gudea, în *ActaMP*, 1977, p. 115—121; I. Szilágyi, *Téglabélyegek*.

⁷ I. Maxim, *Interviu cu academicianul C. Daicoviciu*, în „Orizont” nr. 4, Timișoara, 1968, p. 8.

⁸ F. Altheim, *op. cit.*, p. 248.

pasului Dukla, veche poartă de intrare în cîmpia Panoniei. Existența acestui prelung intrînd, din punct de vedere militar, poate fi explicată doar prin concepția romană de a mula dispozitivul de apărare după formele de relief și de a folosi obstacolele naturale. O situație similară se întîlnește la extremitatea estică a limesului din Europa, unde acesta se sprijină cu flancul drept pe Carpații curburii, cu cel stîng pe Dunăre și Podișul Dobrogei iar cu centrul pe Podișul Getic și Olt, lăsînd deschisă spre nord partea de est a Cîmpiei Române și formînd un intrînd asemănător cu cel panonic. Materializarea acestei concepții necesita însă o mare desfășurare de forțe militare și cu toate că împăratul Marcus Aurelius plănuiase să închidă gura sacului panonic prin crearea provinciilor Marcomania și Sarmatia⁹, operația se va înlăptui abia în secolul al IV-lea prin construirea unui *limes sarmatiae* între Dunăre și Tisa¹⁰.

În acest context, flancul drept al sacului panonic care constituia limesul de vest al Daciei, între Dunăre și extremitatea nordică a Munților Apuseni, apare alcătuit din trei sectoare: unul în Banat, altul de-a lungul Mureșului și altul la poalele versantului estic al Apusenilor. Linia acestui limes lasă în față două obstacole naturale: mlaștinile Tisei, reprezentînd în ansamblu, acum două secole o suprafață de 25.000 km², care în tot cursul istoriei n-a putut fi trecută decît prin cîteva puncte¹¹, cărora la nord de Mureș li se adaugă masivul Munților Apuseni, accesul spre interior de-a lungul văilor care coboară spre cîmpia din vest fiind barat cu valuri de pămînt¹², iar principalele căi de pătrundere dinspre vest, Poarta Mezeșului, Valea Mureșului și Cîmpia Deliblata fiind apărate de cîteva puncte tari: Porolissum, Micia și Vrșac. Acest sistem de apărare cu toată întinderea lui, s-a dovedit eficace și pare că nu a cedat decît temporar în cursul războaielor marcomanice.

S-a subliniat adeseori că limesul dacic apare cu trăsături specifice care îl deosebesc de ceea ce se consideră în mod curent a fi un limes clasic, aspectul lui singular fiind determinat de particularitățile terenului¹³. În realitate, însă, acest aspect rezultă nu atît din morfologia terenului, cît din conceptul de bază al luptei de apărare care rezerva Daciei nu rolul unui segment oarecare din limesul imperiului, ci pe acela al unui bastion al frontierei dunărene¹⁴. Ca urmare, dispozitivul realizat în Dacia se deosebește de cel din alte provincii romane, și de fapt, a rezultat nu un simplu limes ci un adevărat sistem de blocaj al inamicului, creat prin modul de dispunere pe teren a castrelor și drumurilor. O examinare atentă a acestor două elemente evidențiază o apărare organizată în adîncime, pe linii succesive, care utilizînd din plin configurația reliefului și a rețelei hidrografice poate oricînd să-și mute efortul de pe o direcție pe alta, ceea ce, utilizînd terminologia modernă, reprezintă

⁹ SHA, p. 92.

¹⁰ S. Soproni, în AE, 96, nr. 1, 1969, p. 43—53.

¹¹ L. Someșan, în RevTr., tom. IV, nr. 1—4, Cluj, 1968, p. 246—247.

¹² S. Dumitrașcu, în ActaMN, VI, 1969, p. 490.

¹³ N. Gudea, op. cit., p. 99.

¹⁴ F. Altheim, op. cit., p. 243.

o apărare activă și dinamică. Sistemul de apărare al Daciei, cu eșalonare în adâncime și bazat pe câteva puncte de sprijin puternice, pare a prefigura soluția adoptată în epoca târzie a imperiului, cu deosebire că atunci, dată fiind penuria de efective, eșalonul întâi era alcătuit din mici detașamente cantonate în fortificații de dimensiuni reduse, în timp ce eșalonul al doilea îl constituiau mari unități mobile folosite ca forță de manevră¹⁵.

În Banat, dispozitivul de apărare era amplasat cu centrul în zona de contact dintre dealurile piemontane vestice și cimpie, cu flancul stîng sprijinit pe Dunăre și dealurile Vrșacului, iar cu cel drept, mult împins înainte și sprijinit pe Mureș. În fața castrelor din sectorul central cu puncte de sprijin tari, se întindea șesul bănățean, acoperit de întinse păduri de stejari, dincolo de care, la vest de linia Vrșac — Deta — Sînicolaul Mare începe o vastă regiune mlăștinoasă cu o suprafață de cca. 6000 km². Sectorul dintre Timiș și Mureș, la vest de Lugoj nu necesita o linie de fortificații, întrucît podișul Lipovei cu înălțimi pînă la 300 m, masiv împădurit, cu văi dese și adînci orientate perpendicular pe direcția de pătrundere dinspre vest, constituia un obstacol natural greu de străbătut. Nu este totuși exclus ca linia de castre Vărădia — Berzovia — Tibiscum să fi fost prelungită spre nord, pe la poalele Munților Poiana Ruscăi, pînă la Mureș, pentru a închide valea Begăi și culoarul Lăpugelor, drumul roman de la Tibiscum prin Tincova — Sărăzani — Răchita, pînă la Bulci, ruinele romane de la Criciova și presupusul castru roman de la Margina (Fig. 1).

Înfățișarea dispozitivului roman din Banat demonstrează o judicioasă folosire a condițiilor geografice, un deosebit simț al terenului, deoarece, ținînd seama de zona mlăștinoasă care impunea direcții obligatorii de pătrundere de-a lungul grindurilor de loess, acesta putea fi cu ușurință blocat prin castrele din sectoarele Palanca — Vrșac și Sînicolau Mare — Cenad. S-ar putea ca liniei de castre să-i fi aparținut, parțial cel puțin, și sistemul de valuri din șesul bănățean care, așa cum este dispus pe teren, indiferent de ipotezele avansate pînă acum, indică suficient de clar din punct de vedere militar, că a fost înălțat împotriva unui atac dinspre vest, deoarece apărarea nu s-a organizat niciodată în fața unui obstacol natural, în cazul nostru mlăștinile din apusul Banatului, ci acestea se lasă în fața liniei de apărare pentru a face mai dificilă înaintarea inamicului. În plus, vestigiile romane din vestul Banatului deși puțin numeroase pînă în prezent pot însă sugera existența unei linii subțiri de fortificații din pămînt și lemn cu rol de semnalizare, amplasate pe grindurile de loess dinspre Tisa.

Sistemul de apărare din Banat era justificat nu numai din considerente de ordin militar ci și politic. În primul rînd, dispozitivul era implantat într-un spațiu unde dacii autohtoni, ale căror așezări se întindeau pînă la Tisa¹⁶, ajunseră în contact cu lumea romană încă înainte

¹⁵ D. van Berchem, *L'armée de Diocletien et le réforme constantinienne*. Paris, 1952, p. 84—85, 100, 113.

¹⁶ L. Mărghită, *Fortificații dacice și romane*, București, 1978, p. 41.

de cucerire. În al doilea rând, o prezență cît de cît statornică a sarmaților în această regiune, care să reprezinte o amenințare directă, nu poate fi luată în considerare decît după retragerea aureliană. Puținele vestigii sarmatice, larg dateate în secolele II—III e.n.¹⁷, atestă doar trecătoare incursiuni în colțul de nord-vest al Banatului. De altminteri și după părăsirea Daciei, primii care au putut pătrunde în Banat au fost dacii din Cîmpia Tisei de la nord de Mureș, centrul puterii sarmaților a fost și a rămas pînă la sfîrșitul secolului al IV-lea în cîmpia de la poalele munților Matra, Bükk și Zemplén. Localizarea conflictului dintre sarmații argaraganți și limiganți în Banat¹⁸, este neverosimilă fiindcă vestigii sarmatice din secolul al IV-lea nu apar la est de linia Sinpetrului German, Bărăteaz, Deta, Vrșac, Biserica Albă; în toată cîmpia subcolinară și dealurile piemontane întîlnindu-se în această epocă doar așezări cu ceramică de tradiție dacică sau de clară factură provincială romană. Pe de altă parte, izvoarele scrise privitoare la sarmați, din secolul al II-lea pînă în secolul al IV-lea, atestă limpede că luptele cu sarmații se desfășurau în partea de nord a Pannoniei. Marcus Aurelius și-a avut baza de operații împotriva sarmaților în regiunea marelui cot al Dunării, Constantius al II-lea poartă tratative cu sarmații în anul 359 la Aquincum, iar Valentinianus, în anul 375, pe cînd se pregătea de război, moare de apoplexie la Brigetio, în timpul unei convorbiri cu solii sarmaților.

În acest context, sistemul defensiv roman din Banat pare să fi fost conceput în primul rînd pentru a asigura legăturile rutiere cu nordul Italiei și numai în al doilea rînd pentru a face față unui eventual atac dinspre vest sau nord-vest. Forțele de pe flancuri aveau misiunea de a intercepta inamicul în cele două sectoare obligatorii de trecere, oferind răgazul necesar intervenției forțelor din centrul dispozitivului. Această opinie pare a fi confirmată și de existența castrelor de pe culoarul Timiș-Cerna care avînd în față obstacolul natural reprezentat de munții Banatului, aveau în primul rînd rostul de a păzi artera rutieră Dierna — Tibiscum. Castrul de la Teregova trebuia să blocheze accesul dinspre nord în Depresiunea Domașnea iar cel de la Mehadia să opună rezistență inamicului care ar fi reușit să depășească Poarta Orientală sau să străbată prin Depresiunea Almăjului. În ambele cazuri, aceste castre făceau siguranța îndepărtată a liniei Dunării care spre vest era apărută de castrul de la Pojejena.

După monedele descoperite la Mehadia, în cursul săpăturilor din anii 1942—1943, care se înșiră de la Traian pînă la Constantin I dar care în proporție de 72% datează din anii 197—335¹⁹, s-ar putea crede că cele două castre au fost construite mai tîrziu, probabil la sfîrșitul domniei lui Antoninus Pius după cum pare să indice și altarul onorific care i-a

¹⁷ E. Dörner, în *Apulum*, IX, 1971, p. 686.

¹⁸ E. Chirilă, în *SCIV*, 2, 1951, p. 184 și urm.

¹⁹ N. Gudea, în *SCIV*, 26, 1975, 1, p. 147—149.

fost dedicat în anul 160 de către unitatea care a participat la înălțarea castrului²⁰.

Conform materialului epigrafic publicat în *IDR*, vol. III/1, în componența forțelor romane care au staționat mai mult sau mai puțin timp în Banat intrau 3 *alae*, 9 *cohortes* și 5 *numeri*. La acestea se mai pot adăuga o cohortă recent identificată la Berzovia și un număr neprecizat de alte câteva unități care ar putea rezulta din cele 12 ștampile cu sigile a căror lectură este deocamdată incertă sau imposibilă, dar dintre care unele ar putea indica diferite unități militare.

Mișcarea acestor trupe poate fi, în parte, urmărită pe baza diplomelor militare emise între anii 106—164 pentru armata din provincia Dacia și cu toate că numărul celor cunoscute pînă acum este redus, ele constituie totuși singura sursă certă pentru a fixa în timp prezența unei unități militare. Materialul epigrafic litic este în mare parte nedatat sau datat cu aproximație iar cel tegular rezultat în cea mai mare parte din descoperiri întâmplătoare, fără observațiile stratigrafice de rigoare, nu atestă decât faptul că la un anumit moment unitatea respectivă a participat la lucrări de construcții într-un punct oarecare sau că materialele tegulare produse de unitate au fost utilizate la anumite construcții.

Din diplomele *D II* și *D III* (*IDR I*) rezultă că la anul 110 s-au făcut lăsări la vatră de către 28 corpuri de trupă și anume: 5 *alae*, 22 *cohortes* și un *numerus*, totalizînd un efectiv de cca. 20.000 de oameni. Dacă se adaugă și cele două legiuni staționate în mod cert în Dacia, obținem un total de 32.000 de soldați, cifră care ar putea reprezenta cea mai mare parte din efectivul armatei romane staționată în noua provincie, știut fiind că doar pe vremea lui Marcus Aurelius armata Daciei a ajuns să însumeze 50.700 de ostași²¹.

Dintre unitățile menționate în diplomele din anul 110 sînt atestate epigrafic în Banat următoarele două *alae* și cinci *cohortes*:

1. Ala I Claudia Nova Miscellanea, la Tibiscum, unde în castru a fost descoperit material tegular *AIM*²². Lectura propusă de I. I. Russu pare mai verosimilă decît cele anterioare ca *ala I Maurorum* sau *ala iuniorum Mauretanorum*. Unitatea, atestată între anii 94—105 e.n. în armata din Moesia Superior, după sfîrșitul războaielor dacice a fost mutată în noua provincie și apare în diploma din anul 110. Pleacă apoi în Orient pentru a participa la războiul cu parții și în anii 159/160—161 apare din nou în Moesia Superior. Staționarea în Banat a putut fi doar de scurtă durată între anii 106—113, pentru că este puțin probabil ca

²⁰ Alte descoperiri de la Mehadia menționează monede de la Marcus Aurelius pînă la Valens; cf. N. Gudea, *op. cit.*, p. 150, nota 5. Tot de la Mehadia provine un tezaur din care au fost salvate 12 piese de la Antoninus Pius pînă la Decius; cf. E. Chirilă, I. Stratan, în *StcomS*, 19, 1975, p. 81—82. Un sondaj efectuat de I. Stratan în castrul și așezarea civilă de la Teregova a scos la iveală 30 monede de la Gallienus pînă la Constantius II predominînd piesele de la mijlocul secolului IV (*Ibidem*, p. 84—85).

²¹ M. Macrea, *op. cit.*, p. 218.

²² *IDR III/1*, p. 227, 258.

după campania din Orient, să fi revenit în garnizoană la Tibiscum, unde, între timp, s-au instalat alte unități, suprafața castrului într-o fază mai veche excluzând prezența simultană a mai multor unități.

2. Ala II Pannoniorum, la Banatska Palanka, de unde provine o cărămidă cu ștampila unității²³. Între anii 105—106 se afla în Moesia Superior, participă la cele două campanii contra dacilor și conform diplomei din 110 aparținea armatei din Dacia până la plecarea în Orient. La reîntoarcere este amplasată în nordul Daciei unde este atestată de diploma din anul 123, fiind menționată tot acolo și de diplomele *D XVII*, *D XVIII*, *D XIX*, din anii 159 și 164. Ștampila de la Banatska Palanka poate indica fie participarea la lucrări de construcții în timpul războaielor cu dacii, fie staționarea unității în scurtul interval dintre cucerirea Daciei și plecarea în Orient.

I. Cohors I Brittonum mill. Ulpia torquata p.f.c.R., la Dierna a fost descoperită o cărămidă cu ștampila unității²⁴. I. I. Russu nu exclude posibilitatea că ar putea fi și *Cohors I Brittannica mill. c. R. equitata*. În orice caz ambele unități au făcut parte din armata din Moesia Superior, au participat la luptele din Dacia și au rămas aici fiind atestate prin diploma din anul 110. La anul 123, *cohors I Brittonum* aparținea armatei din Dacia Porolissensis, iar *cohors I Brittannica* se afla tot acolo în anul 133. Staționarea în Banat nu poate fi plasată decât până la începutul domniei lui Hadrianus.

II. Cohors I Cretum Sagittariorum mill. equitata, cărămidă cu ștampila unității la Banatska Palanka²⁵. În anul 100 se afla în armata Moesiei Superior iar în anul 110 în Dacia. În anii 159/160 și 161, din nou în Moesia Superior cu garnizoana probabil la Egeta (Brza Palanka). Cărămizi cu ștampila cohortei s-au găsit la Drobeta, iar un *praefectus* al unității este pomenit într-o inscripție de la Apulum. La Banatska Palanka se poate presupune că a staționat de la sfârșitul războaielor cu dacii până pe la jumătatea secolului al II-lea, unde a rămas singura unitate după plecarea în Orient a alei II Pannoniorum. Materialul tegular de la Drobeta poate fi datat în timpul construirii podului sau în perioada când unitatea se afla la Egeta și când detașamente au putut fi trimise la Drobeta pentru lucrări de construcții.

III. Cohors V Gallorum equitata, la Pojejena, materialul tegular cu ștampila unității și un altar votiv pus de Q. Petronius Novatus, *praefectus* al cohortei²⁶. Din Moesia Superior a fost transferată în Dacia unde se afla în anul 110. Cercetările efectuate în castrul de la Pojejena, îndeosebi în ultimii doi ani, sugerează staționarea neîntreruptă a acestei unități în localitatea amintită mai sus²⁷.

²³ *Ibidem*, p. 35, 5.

²⁴ *Ibidem*, p. 75, 52.

²⁵ *Ibidem*, p. 36, 6.

²⁶ *Ibidem*, p. 51, 23; p. 41, 11.

²⁷ N. Gudea — O. Bozu, în *Banatica*, V, (sub tipar).

IV. Cohors II Hispanorum scutata Cyrenaica equitata. La Vrșac a fost descoperit un altar pus de unitate în anul 108²⁸. Sub Domitianus se afla în Moesia Superior, de unde participă la războaiele din Dacia și unde este atestată în anul 110. Prin 115 sau 116/117 pleacă în Cyrenaica, unde rămâne pînă la o dată nedeterminată²⁹. În anul 159 făcea parte din armata Daciei Porolissensis. La Vrșac a staționat cu certitudine în intervalul de timp de la cucerirea Daciei pînă la plecarea în Africa sau poate și la reîntoarcere pentru a înlocui *Ala I Tungrorum Frontoniana* transferată în nordul Daciei înainte de anul 133.

V. Cohors I Vindelicorum mill. c.R.p.f., la Tibiscum, altar votiv pus de A. Laeonius Paulinus, fost armurier al cohortei. Inscripția este datată în anul 211—212³⁰. Material tegular cu ștampila unității tot acolo³¹. Placă de bronz cu numele unui ostaș din acest corp de trupă descoperită la Vărădia³². Din Moesia Superior cohorta participă la războaiele cu dacii. Rămîne în noua provincie, atestată fiind prin diplomele din anii 110, 144 și 157 în armata Daciei Superior. Se crede că la începutul secolului al III-lea a fost mutată în estul Daciei, la Cumidava. Prezența cohortei la Vărădia, doar pe baza plăcuței de bronz aparținînd unui soldat din această unitate³³, poate fi considerată incertă. (O asemenea plăcuță cu sigla *alei I Tungrorum Frontoniana* a fost descoperită recent în castrul de la Pojejena unde, se știe sigur că au staționat alte unități). În ambele cazuri, piesele au putut fi pierdute de soldați aflați în misiune în afara garnizoanei de staționare a unității din care făceau parte. Pare mult mai probabil că această cohortă și-a avut garnizoana la Tibiscum după anul 106³⁴, alături de *ala I Miscellanea* care va pleca după o scurtă staționare la Tibiscum, în campania din Orient.

Pe baza urmelor epigrafice lăsate de aceste unități se pot fixa ca loc de staționare următoarele castre (Fig. 2):

1. Banatska Palanka, unde a fost cantonată *Ala II Pannoniorum* și *cohors I Cretum Sagittariorum*. Prezența simultană a două unități în acest castru, în perioada de început a dominației romane în Dacia, se poate explica prin funcția de cap de pod la Dunăre în punctul unde începea principalul drum de legătură cu noua provincie și necesitatea de a controla prin unități mobile de cavalerie și arcași spațiul cu aspect de stepă din Cimpia Deliblatai. Cărămida cu ștampila cohortei II Hispanorum descoperită la Banatska Palanka³⁵, nu implică neapărat staționarea unității în acest castru.

2. La Pojejena unde a staționat *Cohors V Gallorum equitata*, suprafața castrului de 2,7 ha corespunde cu suprafața maximă indicată pentru

²⁸ IDR, III/1, p. 36, 7; p. 124, 106.

²⁹ M. Zahariade, în SCIVA, 28, 1977, p. 262.

³⁰ IDR, III/1, p. 158—160, 137.

³¹ *Ibidem*, p. 225, 253.

³² *Ibidem*, p. 110, 132.

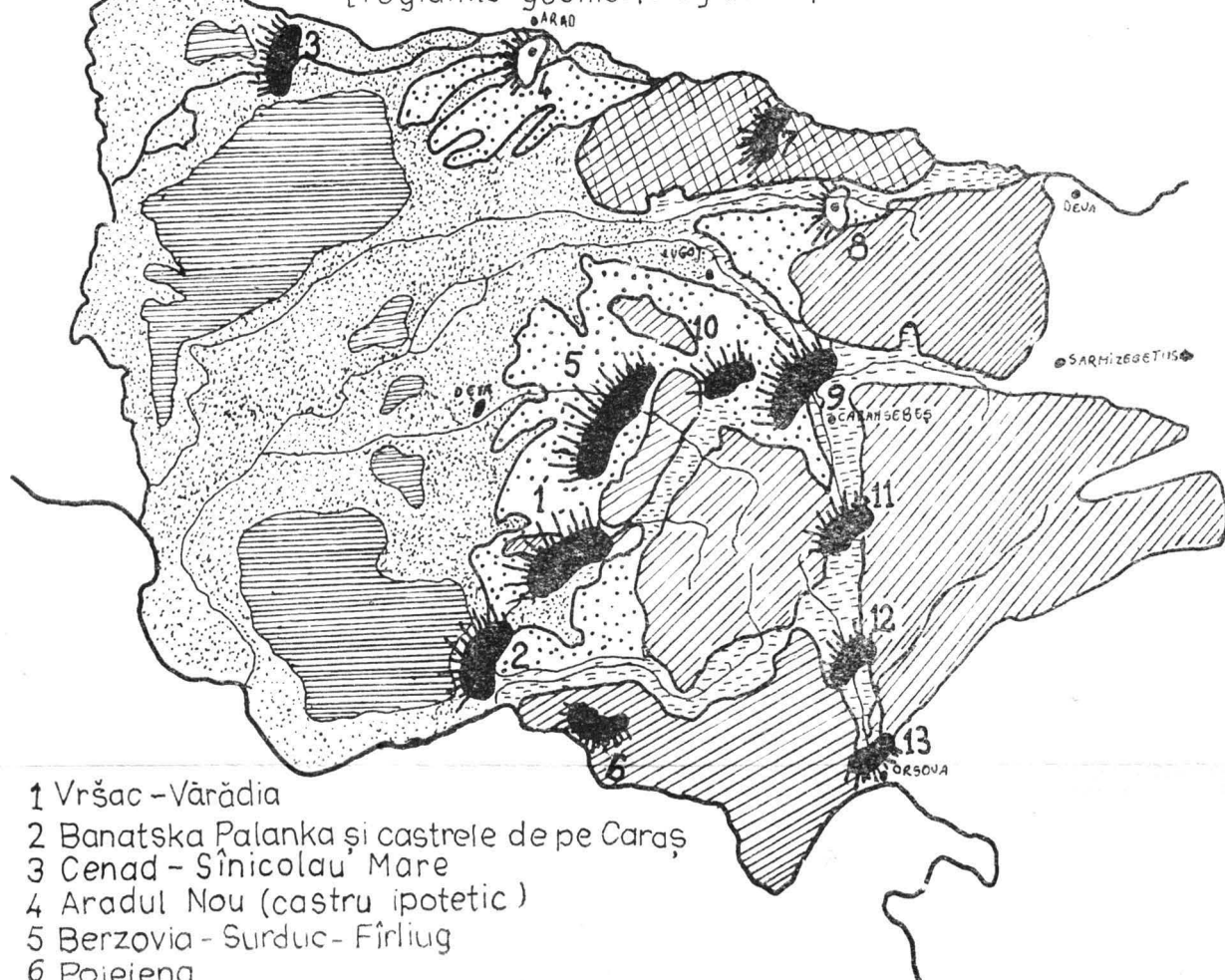
³³ *Ibidem*.

³⁴ C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, în ActaMN, IV, 1967, p. 77, nota 10.

³⁵ IDR, III/1, p. 36, 7.

EAŞALONAREA DISPOZITIVULUI ROMAN DE APĂRARE ÎN BANAT

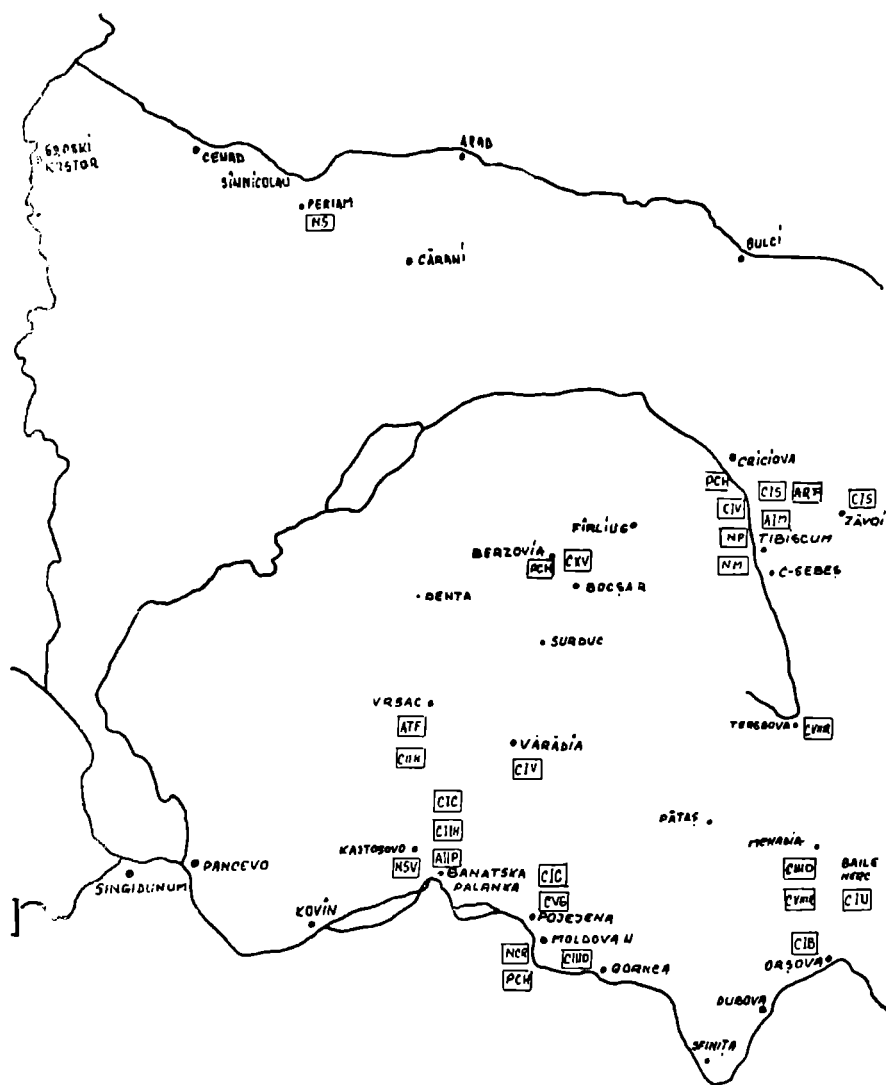
[regiunile geomorfologice după V.Mihăilescu]

- 1 Vrșac - Vărădia
- 2 Banatska Palanka și caestrele de pe Caraș
- 3 Cenad - Sînicolau Mare
- 4 Aradul Nou (castru ipotetic)
- 5 Berzovia - Surduc - Fîrlug
- 6 Pojejena
- 7 Bulci
- 8 Marginea (castru ipotetic după I.B. Mureșianu)
- 9 Tibiscum
- 10 Cornuțel
- 11 Teregova
- 12 Mehadia
- 13 Orșova

- masive muntoase
- piemonturi și cîmpii înalte
- cîmpii joase neîndababile
- cîmpii joase îundabile
- depresiuni
- Podișul Lipavei

Fig. 1 Eşalonarea dispozitivului de apărare în Banat (regiunile geomorfologice după V. Mihăilescu).
La échelonnement de dispositif romain de défense en Banat (les régions géomorphologiques après V. Marinescu).

Dizlocarea trupelor auxiliare romane în Banat pe baza materialului epigrafic

Fig. 2. Dislocarea trupelor auxiliare romane in Banat pe baza materilalului epigrafic.
Le dislocation des troupes auxiliaires romaines en Banat sur la base du matériel épigraphique.

cohors quingenaria, care fiind *equitata* avea nevoie de un spațiu mai mare decît o cohortă pedestră. Funcția inițială a castrului poate fi legată de controlul accesului în Defileul Dunării³⁶.

3. **Vărădia**, probabil, loc de staționare inițial și pentru scurt timp al cohorței sau al unor subunități din *Cohors I Vindelicorum milliaria*. Suprafața castrului de 2,5 ha este sub limita indicată pentru o cohortă miliară. Castrul de aici, împreună cu fortificațiile de la Vrșac, Dupljaja și Grebenac alcătuiau punctul tare al flancului stîng din dispozitivul de apărare bănățean. Un turn săpat recent de E. Iaroslavschi la „Chilii” — un deal deasupra castrului, asigura legătura optică cu Vrșacul și controlul asupra unei zone cu relief accidentat și masiv împădurit.

4. **Vrșac**, loc de staționare pentru *Cohors II Hispanorum scutata Cyrenaica equitata*. Nu se cunosc dimensiunile castrului iar faptul că aici a fost cantonat un corp de trupă în alcătuirea căruia intrau și subunități de cavalerie demonstrează că împreună cu trupele de la Banatska Palanka, fortificația de la Vrșac trebuia să asigure controlul asupra regiunii cu dune de nisip din Cimpia Deliblata.

5. **Tibiscum**. Se pare, că inițial, aici a staționat *Ala I Claudia Nova Miscellanea*, suprafața castrului apreciată la 4 ha³⁷, oferind spațiul necesar pentru o *ala quingenaria* și, probabil, odată cu plecarea în Orient, în locul ei s-a instalat *cohors V Vindelicorum mill.* căreia, deși îi aparțin eventual numeroase materiale litice, cu excepția altarului din anul 211—212, nici unul nu poate fi precis datat și nici pus în mod cert pe seama acestei unități.

6. **Dierna**, loc de staționare pentru *Cohors I Brittonum mill. Ulpia torquata* sau *Cohors I Britannica mill. c. R. equitata*. Nu se cunosc date exacte despre amplasamentul și dimensiunile castrului. Situată geografică, la extremitatea dinspre aval a Defileului Dunării, impunea însă existența unui punct fortificat, ca un dublet al celui de la Pojejena, mai ales că de aici spre nord pornea drumul Dierna-Tibiscum.

Excluzînd *cohorta VIII Raetorum* stabilită în Banat într-o vreme mai tîrzie, se poate considera că la anul 110 se aflau aici două *alae* și cinci cohorte dintre care trei miliare, totalizînd cca 5000 de oameni. Conform uzanțelor³⁸, unitățile auxiliare formau corp comun cu o legiune, fiind subordonate legatului acesteia, în cazul nostru *legiunea IIII Flavia* care își avea comandamentul la Berzovia, subunitățile ei, după cum indică răspîndirea ștampilelor furnizînd garnizoana altor caestre din Banat. Situația efectivelor de aici, adică 10.000—11.000 de soldați, era asemănătoare cu cea din Dobrogea, unde tot pe vremea lui Traianus, trei legiuni aveau în subordine circa 14 cohorte și 6 *alae*³⁹ revenind de fiecare legiune 6—7 unități auxiliare.

³⁶ N. Gudea, I. Uzum, în *Banatica*, II, 1973, p. 95.

³⁷ M. Moga, în *SecStCom.*, vol. I, București, 1971, p. 386.

³⁸ L. Homo, *op. cit.*, p. 153.

³⁹ E. Dorușiu-Boilă, în *SCIV*, 23, 1972, 1, p. 45.

În perioada imediat următoare diplomelor din anul 110, în Banat au loc mișcări de trupe determinate de campania din Orient, unde pleacă *ala I Miscellanea*, *ala II Pannoniorum* de la Banatska Palanka și *cohors II Hispanorum* de la Vrșac. După terminarea războiului niciuna din unități nu se mai întoarce în vechea garnizoană ci sînt amplasate fie în Moesia Superior fie în nordul Daciei. În schimb, la Vrșac este adusă *ala I Tungrorum Frontoniana*, care, alcătuită din tungri, a staționat în Germania de unde este mutată în Dalmația, iar apoi, de prin anii 80—85 pînă în 114, se află în Pannonia. De aici, după anul 114 a fost transferată staționînd inițial la Vrșac unde este atestată de un epitaf pus de un stegar al unității⁴⁰. Mai tîrziu face parte din armata Daciei Porolissensis, fiind menționată de diploma *D XI* la anul 133, cu garnizoana la nord de Someșul Mare, lingă Ilișua.

Ca urmare a acestor deplasări de trupe numărul unităților auxiliare din Banat se reduce cu două *alae* și o cohortă, efectivele micșorîndu-se de la 5000 la 3500 de soldați, retragerea celor trei unități fiind compensată prin cantonarea *alei I Tungrorum Frontoniana* la Vrșac care ridică din nou numărul soldaților la 4000. Transferul unităților din Banat în Orient și stabilirea lor ulterioară în alte garnizoane poate constitui un argument în sprijinul ipotezei că sarmații, în anii 117—118, n-au reprezentat o amenințare directă pentru Banat, operațiile militare afectînd doar spațiul din nordul Pannoniei Inferior și nord-vestul Daciei.

În timpul domniei lui Hadrianus (117—138) mișcările de trupe din Banat se continuă și *cohors I Brittonum mill.* sau *cohors I Brittanica mill.* de la Dierna este transferată în Dacia Porolissensis. Tot acolo este mutată și *ala I Tungrorum Frontoniana*, ambele unități apărînd în diploma *D XI* din anul 133 ca făcînd parte din armata acestei provincii. În Banat rămîne doar *cohors I Cretum Sagittariorum mill.* la Banatska Palanka, *cohors I Vindelicorum* la Tibiscum și *cohors V Gallorum* la Pojejena, unități care însumează 2500 de soldați, cifră care, dacă, așa cum se presupune că unitatea de *Palmyreni sagittarii* a fost cantonată la Tibiscum încă din timpul lui Traianus sau începutul domniei lui Hadrianus⁴¹, se putea ridica la 3000 de soldați. Acceptînd și retragerea *legiunii IIII Flavia* de la Berzovia, transferată la Singidunum în jurul anului 118, înseamnă că, Banatul, cu o suprafață de 28.502 kmp., a rămas, în timpul lui Hadrianus, cu o armată de 2500—3000 de soldați, ceea ce pare puțin, chiar dacă aceste trupe ar fi avut ca misiune doar siguranța circulației de-a lungul principalei artere care lega Italia de Dacia intra-carpatică. Totodată această reducere de efective însemna și dezafectarea castrelor de pe linia Banatska Palanka — Tibiscum.

Fără a se referi la situația creată ca urmare a transferului de trupe din Banat, D. Protase a susținut că linia de caste *Lederata-Tibiscum* a fost părăsită la începutul domniei lui Hadrianus, care a fost obligat să efectueze unele modificări de graniță în Banat, fixînd-o de-a lungul

⁴⁰ IDR, III/1, p. 125—126, 107.

⁴¹ C. Daicovicu, L. Groza, în *ActaMN*, II, 1965, p. 138.

vorba de încetarea funcționării lui odată cu presupusa retragere a *legiunii IIII Flavia* din Dacia⁴³. În castru au fost clar precizate două nivele, iar săpăturile lui Hoffinger și von Braun, de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, de care s-a ținut prea puțin seamă, semnalează în valul de pe latura de nord a castrului urmele unor fundații de zid⁴⁴ ceea ce poate sugera existența unui castru de piatră cu dimensiuni care nu pot fi azi precizate și care a avut o existență îndelungată. Afirmatia se întemeiază pe materialele rezultate din săpăturile efectuate în anul 1961 când în *praetorium*, la baza unui strat gros de material tegular ars secundar până la vitrifiere, sub o grindă de lemn carbonizată, au fost găsite resturile unei armuri, trecute prin foc, de tipul *lorica squamata* cu fragmente de oase umane arse și ele⁴⁵. Dat fiind că acest tip este caracteristic epocii târzii a imperiului⁴⁶ se impune concluzia că indiferent de unitatea căreia aparține purtătorul lorice, clădirile pretoriului au fost distruse în urma unui incendiu violent produs în timpul unor lupte acerbe. Data acestor lupte ar putea fi legată eventual de numeroasele tezaure îngropate în Banat pe la jumătatea secolului al III-lea care sfinșesc cu monede de la Gordian III, Filip Arabul și Decius (Ramna, Bozovici, Orșova, Mehadia, Bocșa Română, Cuptoare-Secu, Recaș). Deosebit de semnificative par tezaurele de la Ramna, Bocșa Română și Cuptoare-Secu descoperite pe valea Bîrzavei, în amonte de Berzovia, care se încheie cu monede de la Gordianus III și Decius. Pare probabil că în urma acestor evenimente cohorta *III Delmatarum* înalță la Mehadia între anii 257—260 monumentul onorar dedicat împăratului Gallienus⁴⁷.

Pentru o funcție militară de durată pledează și descoperirea recentă, în interiorul castrului de la Berzovia, a unei cărămizi de tipul celor folosite la dușumeaua așezată pe stâlpi de hypocaust. În colțul drept al piesei, incizată cu un corp ascuțit în pasta încă moale, apare sigla COXV (Fig. 4a; 5a). Caracterul militar al siglei, deși lipsește litera *H* din abrevierea COH, este neîndoielnic deoarece litera *O* înscrisă în *C*, este o formă frecvent întâlnită în inscripții pe piatră sau ștampile tegulare aparținând unor unități auxiliare din Dacia⁴⁸. Numărul de ordine al unității este clar marcat de semnul *X* iar *V* poate să indice neamul din care au fost recrutați soldații sau un alt specific al corpului de trupă. Deși sînt posibile diferite întregiri, mai probabilă pare lectura *V(oluntariorum)* și în acest caz sigla a putut fi executată de un ostaș din *cohors X Voluntariorum*, unitate neatestată pînă acum în Dacia dar care a existat, deși nu se știe nimic despre activitatea ei, printre cele 12 cohorte de voluntari cu număr de ordine de la IV la XXXII, fără însă a forma o serie continuă staționate pe limesul din Germania, Pannonia și Moesia. Cu toate

⁴³ M. Moga, în *Tibiscus*, I, 1970, p. 57.

⁴⁴ k. k. Kameralingineur von Braun, în *NUM*, II, 1872, p. 101.

⁴⁵ Materialul inedit se află în depozitul MJR.

⁴⁶ D. Tudor, *Arhrom*, p. 152.

⁴⁷ IDR, III/1, p. 105, 77.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 41, 11 fig. 10; p. 107, 64; IDR II, p. 235, 603 a; p. 221, 571.

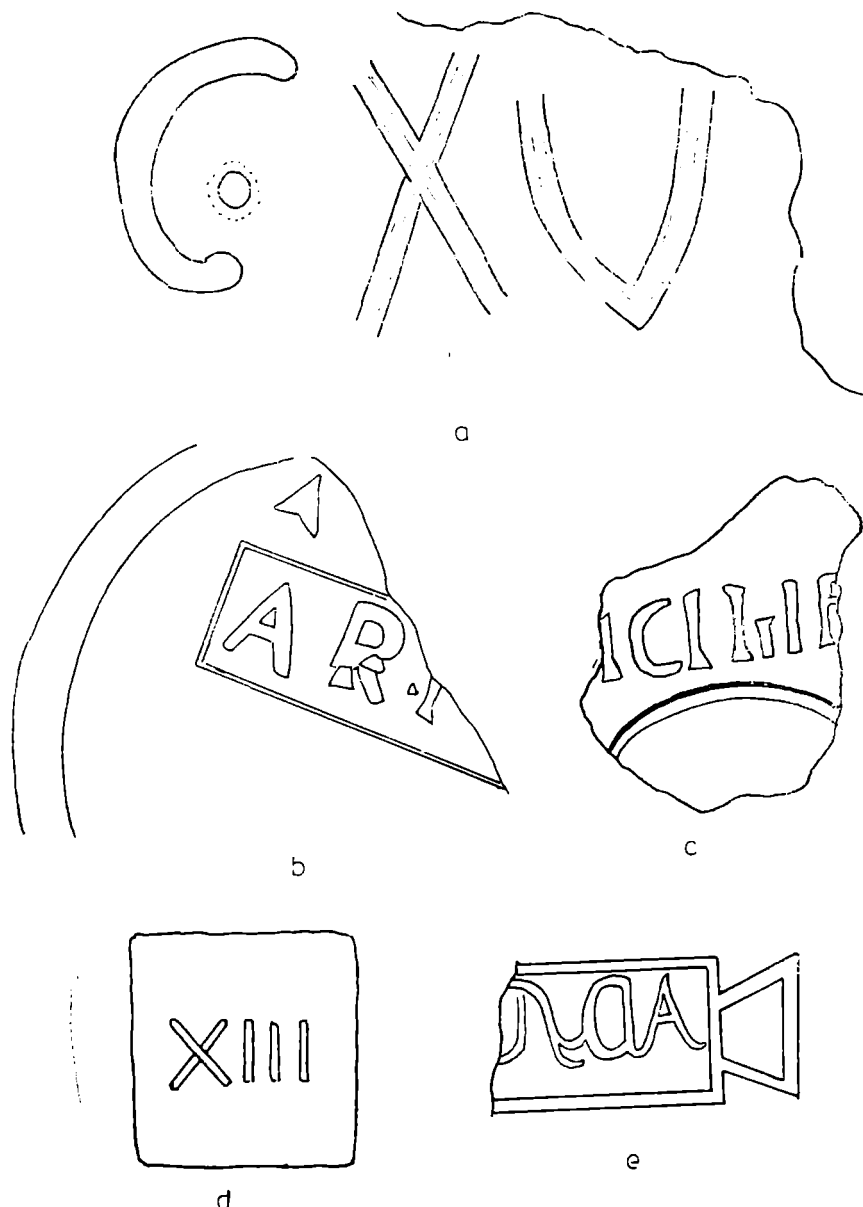
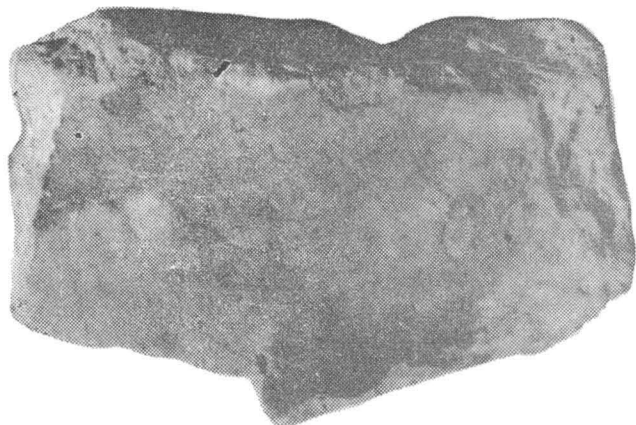
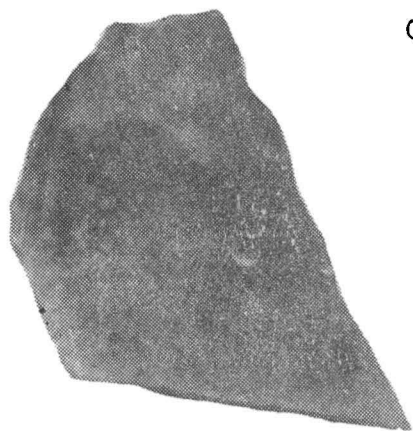

Fig. 4. Ștampile militare: a. Berzovia; b. Ocna de Fier; c. Eftimie Murgu (Rudăria); d. Băile Herculane; e. Mehadia-Băile Herculane.
 Les estampilles militaires: a. Brezovia; b. Ocna de Pier; c. Eftimie Murgu (Rudăria); d. Băile Herculane; e. Mehadia-Băile Herculane.

a

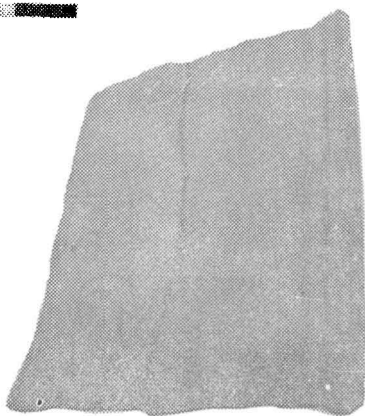
b

c

d

e

Fig. 5. Ștampile militare: a. Berzovia; b. Ocna de Fier; c. Eftimie Murgu (Rudăria)
d. Băile Herculane; e; Mehadia-Băile Herculane.
Les estampillers militaires: a. Berzovia; b. Ocna de Fier; c. Eftimie Murgu (Rudăria); d. Băile
Herculane; e. Mehadia-Băile Herculane.

că nu poate fi stabilită cu certitudine data cînd a staționat la Berzovia, sigur este că a participat la lucrări de construcție în castru, probabil după plecarea legiunii *IIII Flavia*.

Apar astfel două aspecte contradictorii, pe de o parte reducerea efectivelor militare de la 10.000—11.000 la 2.500—3.000 de soldați în timpul lui Hadrianus iar pe de altă parte continuitatea funcționării castrului de pe linia Banatska Palanka — Tibiscum, ilustrată deocamdată în mod clar prin situația de la Berzovia. În acest context, dat fiind că retragerea unor unități auxiliare din Banat rămîne certă, se poate pune întrebarea dacă și în legătură cu transferarea legiunii *IIII Flavia* de la Berzovia la Singidunum pe la anii 118—119 există aceeași certitudine.

Într-o lucrare recentă se afirmă că inscripțiile provenind de la Singidunum nu ne oferă datele necesare pentru a fixa anul de reîntoarcere a unității în garnizoana de pe malul Dunării și că în stadiul actual al cunoștințelor, se poate spune doar că lagărul legiunii nu se afla la Singidunum înainte de începutul domniei lui Hadrianus⁴⁹, considerîndu-se că cea mai veche inscripție în legătură cu reîntoarcerea *legiunii a IIII Flavia* poate fi plasată în epoca posterioară războaielor dacice⁵⁰. De fapt însă, această inscripție nu se referă în mod direct sau indirect la *legiunea IIII Flavia*, Florius Victorinus putînd fi decorat și în timpul altor războaie, nu neapărat în cele cu dacii din timpul lui Traian. Dealtmînter, această stelă funerară, Mommsen o datează larg în secolul al II-lea, iar Domaszewski în timpul Severilor.

Cercetătorii români care s-au ocupat de *legiunea IIII Flavia* în Dacia⁵¹, pornind de la observația lui Ritterling, că prescurtarea *FF* (*Flavia felix*) este utilizată cel mult pînă la începutul domniei lui Hadrianus și că după aceea se întrebuițează numai prescurtarea *FL* sau *F*, o consideră ca un jalon cronologic categoric și încadrează tot materialul epigrafic litic sau tegular în care apare abrevierea *FF* între anii 102—118/119, iar pe cel cu abrevierea *FL* sau *F* îl socotesc posterior. Apoi, deoarece pînă nu demult cea mai mare parte a materialului tegular cu ștampila legiunii era de tipul *FF*, au tras concluzia că activitatea unității în Dacia se termină la anul 118/119 cînd a fost transferată la Singidunum⁵².

Observația lui Ritterling nu poate fi însă acceptată fără rezerve, ca un jalon absolut, deoarece epitetul *felix* sau *felicis* este purtat de *legiunea IIII Flavia* și într-o vreme mai tîrzie. La Singidunum apelativul *felicis* se întîlnește pe două stele funerare, una datată probabil din prima jumătate a secolului al II-lea, alta din a doua jumătate a aceluiași secol, iar pe un altar onorific din secolul al III-lea apare *legio III Flavia felix*

⁴⁹ M. Mirkovic, S. Dušanić, în *IMS*, I, 1976, p. 30.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 59, nr. 26.

⁵¹ I. Glodariu, în *ActaMN*, III, 1966, p. 433; D. Protase, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 62—65.

⁵² I. Glodariu, *op. cit.*, p. 435.

*Gordiana*⁵³. Epitetul *felix* este purtat de legiune și pe o inscripție de la *Sopianae* posteroioară domniei lui Marcus Aurelius⁵⁴.

Deși *legiunea IIII Flavia* este menționată în două inscripții din secolul al II-lea și al III-lea, ca făcând parte din armata Moesiei Superior, transferarea ei la Singidunum la începutul domniei lui Hadrianus, când o seamă de unități auxiliare sînt retrase din Banat nu apare justificată din punct de vedere militar. Totodată numeroasele materiale tegulare aparținătoare legiunii descoperite în 14 localități bănățene⁵⁵, la care se mai adaugă o cărămidă cu ștampila unității descoperită într-o construcție romană din localitatea Eftimie Murgu (Fig. 4c; 5c), pe valea Nerei și la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, precum și cele 11 inscripții pe piatră cu numele unității⁵⁶ implică o activitate care în timp, nu s-a putut rezuma doar la mai puțin de două decenii.

Nu posedăm pînă acum un repertoriu al materialului tegular cu ștampila legiunii descoperit în Moesia Superior, dar dacă avem în vedere faptul că la Singidunum pentru o perioadă de la 118/119 pînă la finele antichității, cit se consideră că și-a avut acolo garnizoana, au apărut doar 19 inscripții litice care menționează numele unității, iar în Dacia, pentru mai puțin de două decenii, dispunem de 11 inscripții litice, concluzia că activitatea *legiunii IIII Flavia* la nord de Dunăre a trebuit să dureze mai mult decît se crede de obicei, se impune de la sine.

După conținut și destinație cele 19 monumente epigrafice de la Singidunum se repartizează în felul următor: 5 inscripții votive, 1 onorară și 13 funerare. Din cele cinci monumente votive, patru sînt puse de militari activi și din ele trei se datează din prima jumătate a secolului al III-lea, una poate fi datată și după Hadrianus iar ultima, pusă de un veteran, nu este datată⁵⁷. Altarul onorar se datează din timpul lui Gordianus, poate din primăvara anului 242 cînd împăratul a trecut prin Moesia Superior⁵⁸. Din cele 13 inscripții funerare, trei aparțin unor militari activi și sînt nedatate, una a unui fiu de militar, atribuită de Domaszewsky epocii lui Gallienus, dar care, din punct de vedere paleografic, se aseamănă cu cele de la finele secolului al III-lea și începutul secolului al IV-lea⁵⁹. Restul de nouă inscripții aparțin unor veterani din *legiunea IIII Flavia* din care patru sînt nedatate, una ar putea fi din prima jumătate a sec. al II-lea, două sînt din a doua jumătate a aceluiași secol, una se datează din timpul lui Gordianus III și alta tot din secolul al III-lea, după anul 213⁶⁰. Din totalul de 19 inscripții, 9 sînt nedatate⁶¹ iar din cele date, 6 aparțin secolului al III-lea, 1 perioadei de sfîrșit a secolului al

⁵³ IMS, I, nr. 33, 34, 24.

⁵⁴ L. Barkoczi, în *ActaArchBp*, XVI/3—4, 1964, p. 350.

⁵⁵ 13 localități sînt menționate de D. Protase, *op. cit.*, p. 64, tabelul nr. 2.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 63, tabelul nr. 1, trei fiind considerate posteroioare lui Hadrian.

⁵⁷ IMS, nr. 1, 4, 9, 6, 18.

⁵⁸ *Ibidem*, nr. 24.

⁵⁹ *Ibidem*, nr. 28, 36, 38, 37.

⁶⁰ *Ibidem*, nr. 30, 37, 39, 42, 33, 34, 35, 29, 40.

⁶¹ *Ibidem*, nr. 6, 16, 28, 30, 36, 37, 38, 39, 42.

III-lea sau începutul celui următor, 2 sînt din a doua jumătate a secolului al II-lea și una eventual din prima jumătate a aceluiași secol⁶². Din aceste date se desprind următoarele constatări:

1. Inscriptiile votive și onorare sînt aproape în exclusivitate puse de militari activi sau de unitate și cu o singură excepție datează din prima jumătate a secolului al III-lea, ceea ce poate însemna că *legiunea IIII Flavia* doar în această perioadă și-a avut în mod cert garnizoana la Singidunum.

2. Cea mai mare parte din inscripțiile funerare aparțin unor veterani și din cele date, majoritatea se plasează în a doua jumătate a secolului al II-lea sau în primă jumătate a celui următor. Dat fiind, că veteranii puteau să se retragă după eliberare în locurile natale sau apropiate de fosta garnizoană, faptul că au fost înmormîntați la Singidunum nu poate constitui un argument decisiv pentru a fixa garnizoana unității în acest oraș.

3. Din totalul de zece inscripții datate, cele mai multe (70%) aparțin secolului al III-lea, ceea ce pledează pentru o prezență efectivă a unității la Singidunum începînd cu a doua jumătate a secolului al II-lea.

Ținînd seama de incertitudinea care rezultă din examinarea inscripțiilor de la Singidunum, de mulțimea urmelor lăsate de *legiunea IIII Flavia* în Banat se poate avansa ipoteza că unitatea a rămas la Berzovia pînă în jurul anului 162 cînd pentru a întări linia marelui cot al Dunării din Pannonia, slăbită prin plecarea *legiunii II Adiutrix* și a unor detașamente din *legiunile I Adiutrix, X Gemina* și *XIII Gemina* în războiul cu părții sub *Lucius Verus*, este transferată din părțile noastre la *Aquincum*. De altminteri, transferarea *legiunii IIII Flavia* la Singidunum în anul 118/119 pare puțin probabilă într-o perioadă cînd sarmații din nord-vestul Daciei amenințaseră în două rînduri, la mai puțin de un deceniu, stăpînirea romană în noua provincie. În aceste condiții, care au impus crearea Daciei *Porolissensis* și desigur o serie de alte măsuri militare, în primul rînd, mutarea unității de la Berzovia la Singidunum însemna slăbirea graniței de vest a Daciei ceea ce pare că n-a fost obiectivul urmărit de *Hadrianus*, ci dimpotrivă, dacă așa cum se crede, formațiunea de *Palmyreni Sagitarii* este acum adusă la *Tibiscum*, împăratul căutînd să întărească flancul drept al sacului panonic.

La *Aquincum* *legiunea IIII Flavia* a rămas doar în timpul războaielor marcomanice, după care se stabilește definitiv la Singidunum. Un indiciu despre prezența ei aici abia după terminarea luptelor din nordul Pannoniei ar putea fi și faptul că numele la *Ptolomeu*, apare doar pe un manuscris care a avut ca bază a doua ediție a *Geografiei*, terminată după moartea autorului pe vremea lui *Marcus Aurelius*. Elemente sigure în legătură cu data pînă la care *legiunea* a staționat la Berzovia se vor putea obține însă abia atunci cînd va fi săpat exhaustiv praetoriul castrului și necropola așezării.

⁶² *Ibidem*, nr. 1, 4, 9, 24, 29, 40, 27, 34, 35, 33.

În condițiile create la jumătatea secolului al II-lea de mișcările popoarelor din nordul Pannoniei și Daciei, granița dunăreană a imperiului dobândește o importanță deosebită și încă sub Antoninus Pius armata romană din acest sector cuprindea 10 legiuni cu trupele auxiliare aferente, fiind de două ori mai numeroasă decât cea de pe Rin⁶³.

În ansamblul măsurilor de întărire a armatei romane de la Dunăre în timpul lui Antoninus Pius, castrarele de pământ din Dacia sînt reconstruite în piatră⁶⁴, în Banat se înalță castrare noi la Teregovă și Mehădia, unde faza de pământ nu este clar documentată și au loc noi mișcări de trupe. *Cohors I Cretum Sagittariorum* de la Banatska Palanka și *cohortes V Gallorum* de la Pojejena sînt transferate în Moesia Superior unde apar în diploma de la Guselia din anul 159/160, în locul lor fiind cantonate detașamente din legiunea *IIII Flavia* aflată încă la Berzovia. Prezența legiunii *IIII Flavia* în Banat pînă la începutul domniei lui Marcus Aurelius poate fi luată în considerare și ținînd seama de structura organizatorică a armatei romane unde o legiune cu trupele auxiliare în subordine, care aproape că îi dublează efectivul, forma unitatea tactică de bază comparabilă, cu o divizie modernă⁶⁵. În cazul cînd unitatea ar fi fost transferată la Singidunum în anul 118/119, în subordinea legiunii *XIII Gemina* de la Apulum ar fi rămas mult mai multe trupe auxiliare decît se afectau în mod obișnuit unei legiuni și pe o perioadă mult prea îndelungată pentru a putea fi socotită ca o măsură temporară. Acceptînd menținerea legiunii *IIII Flavia* în Banat pînă în jurul anului 162, transferul legiunii *V Macedonica* la Potaissa în anul 167 se poate interpreta și ca fiind determinat de necesitatea respectării normativelor privind structura organizatorică a armatei romane.

În schimb, sînt aduse în Banat alte cîteva unități auxiliare care pînă atunci erau cantonate în alte părți:

1. *Cohors VIII Raetorum c.R. equitata torquata*, a lăsat material tegular ștampilat la Teregovă⁶⁶ și la Mehădia⁶⁷. Unitatea după ultimul război cu dacii a rămas în noua provincie unde este amintită în diploma din anul 110. La anul 129 își avea garnizoana în castrul de la Inlăceni, unde pare a fi fost și la anul 144, cînd făcea parte din armata Daciei Superior. Se crede că pe la jumătatea secolului al II-lea a fost mutată la Teregovă unde a rămas probabil, pînă la retragerea aureliană.

2. *Cohors III Delmatarum mill. equitata c.R. pia fidelis*. În secolul I a staționat în Pannonia și nu este atestată documentar decît în secolul al III-lea la Mehădia prin monumente de piatră și material tegular cu ștampila unității⁶⁷. Prezența în Banat ar putea fi datată anterior anului 160 cînd probabil această unitate sau comandantul ei înalță un altar

⁶³ F. Altheim, *op. cit.*, p. 273.

⁶⁴ *TransAnt*, 1945, p. 109—110.

⁶⁵ L. Homo, *op. cit.*, p. 153; A. Aymard, J. Auboyer, *Rome et son empire*, Paris, 1967, p. 261.

⁶⁶ IDR, III/1, p. 120, 102; p. 137, 114.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 101—102, 75; p. 102—103, 76; p. 104—105, 77; p. 107—108, 81; p. 111—112, 87; p. 119, 99, 100.

onorific împăratului Antoninus Pius⁶⁸. Cu certitudine, unitatea se afla la Mehădia în timpul domniei lui Severus Alexander (222—235) când cohorta dedică un altar onorific mamei împăratului⁶⁹ și rămâne aici pînă la evacuarea procinciei, o lespede onorifică dedicată împăratului Gallienus confirmînd prezența unității în castru între anii 257—260⁷⁰. Material tegular cu ștampila unității a fost descoperit și la Moldova Veche⁷¹, fapt care poate indica prezența unui detașament al unității în castrul de la Pojejena situat în imediata apropiere a unui drum roman care din Țara Almăjului cobora direct la Dunăre. Ținînd seama că mărimea castrului de la Mehădia era numai de 1,6 ha ceea ce reprezintă doar jumătate din suprafața afectată unei cohorte miliare, nu este exclus ca unitatea să fi fost fracționată în două garnizoane.

3. Cohors I Sagittariorum a lăsat urme epigrafice la Tibiscum și Zăvoi pe Valea Bistrei⁷². Nu se știe nimic cert despre această unitate înainte de a doua jumătate a secolului al II-lea⁷³ cînd în anul 165 este atestată la Tibiscum printr-un altar onorific dedicat de cohortă împăratului Marcus Aurelius⁷⁴. Durata staționării la Tibiscum nu poate fi precizată, dat fiind însă că la Drobeta, unde a fost transferată probabil direct în Banat, cele mai vechi atestări epigrafice datează din prima jumătate a secolului al III-lea, se poate presupune că a staționat la Tibiscum pînă la începutul acestui secol.

4. Cohors I Ubiorum. Material tegular cu ștampila *CIV* la Tibiscum și un altar votiv dedicat lui Hercule de către prefectul cohortei descoperit la Băile Herculane⁷⁵. Pînă în anul 143 a făcut parte din armata Moesiei Inferioare unde a staționat la Capidava⁷⁶. În anii 144 și 157 apare în diplomele eliberate pentru armata din Dacia Superior, unde se crede, că după ce a participat la luptele împotriva dacilor liberi s-a stabilit în partea de răsărit a provinciei, unde a fost descoperit material tegular cu ștampila *CIV B*. S-a demonstrat însă că această siglă aparține mai curînd cohortei *I Ulpia Brittonum*, că pentru *cohors I Vindellicorum* abrevierea este *COH I VN* și nu *CIV* care poate fi atribuită doar cohortei *I Ubiorum*⁷⁷. Se poate deci considera ca certă prezența unității în Banat, probabil în a doua jumătate a secolului al II-lea, odată cu războaiele marcomanice cînd *cohors I Ubiorum* participă nu numai la luptele împotriva barbarilor, care pătrunseseră pînă sub zidurile Sarmizegetusei, ceea ce implică și căderea Tibiscumului ci, după cum atestă

⁶⁸ *Ibidem*, p. 102, 75.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 103, 76.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 105, 77.

⁷¹ *Ibidem*, p. 55.

⁷² *Ibidem*, p. 148—149, 130; p. 225, 251—252; O. Bozu, în *Banatica*, IV, 1977, p. 131—133.

⁷³ D. Benea, în *SCIVA*, 27, 1967, p. 1, p. 82—83.

⁷⁴ *IDR*, III/1, p. 149.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 225, 254; p. 86, 63.

⁷⁶ A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, București, 1977, p. 93.

⁷⁷ M. Moga, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 142—143.

⁷⁸ H. Daicoviciu, I. Piso, *op. cit.*, p. 163.

materialul tegular cu sigla *CIV*, și la lucrările de refacere a castrului care a avut de suferit distrugerii importante. Cu acest prilej se pare că s-a recurs și la monumentele din necropola orașului care au fost utilizate ca material de construcție. Lespedea funerară bilingvă, datată precis în anul 159/160⁷⁹ descoperită în dărîmăturile căzute din zidul castrului spre șanțul de apărare⁸⁰ constituie o dovadă sigură că după această dată s-au executat lucrări de refacere.

5. Cohors X Voluntariorum. Singura urmă epigrafică descoperită pînă acum provine din castrul de la Berzovia, unde unitatea a putut fi cantonată numai după transferul legiunii *IIII Flavia* la Aquincum, la începutul domniei lui Marcus Aurelius.

6. Cohors III Thracum. Stela funerară de la Petnic⁸¹ s-ar putea să nu aparțină unui soldat din *cohors III Delmatarum*, lectura aceasta fiind imposibilă deoarece ultima literă din cel de-al treilea rînd al inscripției reprezintă clar partea superioară a literei *T* și nu litera *D* luată în considerare probabil din cauză că în vecinătate își avea garnizoana cohorta de dalmati. Deși sînt posibile diferite întregiri, mai probabilă pare lectura *C(ohortis) III T(hracum)*, o unitate cu numele *cohors III Thracum c.R. equitata* fiind cantonată pe la anul 144 în *Raetia*, unde probabil a reconstruit castrul de la Grotzheim⁸². Poate, în cursul mișcărilor de trupe determinate de războaiele marcomanice să fi fost transferată temporar în Banat. Formula *Dis Manibus* pledează pentru datarea inscripției după anul 150 și prezența unității este întărită de faptul că defunctul era militar activ cu nume frecvent în provinciile occidentale ale imperiului, ceea ce exclude posibilitatea de a fi un localnic revenit temporar pe meleagurile natale unde a decedat⁸³. Locul de cantonament al unității nu poate fi precizat, castrul de la Mehadia cu suprafața de 1,6 ha fiind prea mic și pentru *cohors III Delmatarum milliaria* iar cel de la Teregovă după observații mai vechi nu depășea 1,5 ha⁸⁴.

Pe lîngă cohortele menționate mai sînt semnalate epigrafic în Banat și următoarele unități de tipul *numeri*:

1. Numerus Palmyrenorum Tibiscensium. Unitatea este atestată la Tibiscum unde a lăsat un foarte bogat material epigrafic, litic și tegular, ceea ce implică o staționare de lungă durată. Acest corp de trupă s-a constituit în timpul lui Antoninus Pius⁸⁵ din formația de arcași palmyreni cantonată aici încă de pe vremea lui Hadrianus. Prezența în castrul de pe malul Timișului se înșiră cronologic pe baza inscripțiilor de la anul 159/160⁸⁶, cînd apare și epitetul toponimic, pînă la anul 211/212⁸⁷.

⁷⁹ IDR, III/1, p. 196—198, 167.

⁸⁰ M. Moga, *op. cit.*, p. 137.

⁸¹ IDR, III/1, p. 121—122, 103.

⁸² G. Forni, *Limes*, p. 143.

⁸³ L. Barkóczi, *op. cit.*, p. 300, 326.

⁸⁴ C. Daicoviciu, I. Miloia, în *AnB*, IV, fasc. 7, 1930, p. 16.

⁸⁵ M. Moga, *op. cit.*, p. 138.

⁸⁶ IDR, III/1, p. 196—198, 167.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 157—158, 136.

2. Numerus Surorum. Un altar votiv dedicat zeiței Victoria de un călăreț din această unitate a fost descoperit, acum trei decenii, la Kajtasov⁸⁸. Unitatea ar putea fi alta decât cea cunoscută în Oltenia și prezența ei într-unul din castrele de pe cursul inferior al Carașului ar putea fi legată de plecarea legiunii *III Flavia* din Banat și de războaiele marcomanice.

3. Numerus Germanorum. Cărămidă cu ștampila unității la Moldova Nouă⁸⁹. A putut fi dislocat de la Orăștioara de Sus în timpul războaielor marcomanice sau în cazul că, așa cum se susține de obicei, a fost adus în Dacia abia în timpul lui Marcus Aurelius, a putut staționa la început în sudul Banatului, în castrul de la Pojejena.

4. Numerus Singularium. Ștampila unității pe o cărămidă descoperită la Periam⁹⁰. Unitatea a putut ajunge pe malul Mureșului tot în vremea războaielor marcomanice când pentru a respinge pe barbarii care ajunseră pînă la Sarmizegetusa a fost necesară o importantă concentrare de forțe recurgîndu-se în acest scop la toate unitățile cantonate în Dacia intracarpatică.

5. Numerus Maurorum Tibiscensium. Inscripții litice votive și onorare aflate la Tibiscum⁹¹ atestă în mod sigur staționarea unității în acest castru către sfîrșitul secolului al doilea sau începutul secolului următor pe timpul lui Septimius Severus⁹².

Ținînd seama de aceste mișcări de trupe se poate afirma că pînă pe la sfîrșitul secolului al II-lea armata romană din Banat n-a suferit reduceri substanțiale, retragerea legiunii a *III Flavia* fiind compensată prin cantonarea unor noi unități auxiliare în castrele bănățene, efectivele acestora ridicîndu-se la cca. 7000 de soldați, cifră nu cu mult inferioară celei înregistrată în timpul împăratului Traianus. Dacă se are în vedere și faptul că pînă acum nu se știe nimic sigur în legătură cu trupele care au staționat mai tîrziu în castrele de la Vărădia, Surduc, Fîrliug și Cornuțel, unde o secțiune de verificare, trasată recent, demonstrează clar, că acest castru a fost construit din piatră și că a avut, se pare, dimensiuni mai mari decât cele acceptate în trecut, s-ar putea chiar susține că efectivele romane din Banat au rămas aproape de aceeași tărie pînă către finele secolului al II-lea.

Situația apare însă mai puțin clară după această dată cînd în mod cert nu sînt atestate în Banat decât *cohors I Vindelicorum*, *Numerus Palmyrenorum Tibiscensium*, *Numerus Maurorum Tibiscensium* la Tibiscum și *cohors III Delmatarum* la Mehadia. Frămîntările iscate de instaurarea dinastiei Severilor au determinat probabil importante mișcări de trupe, care, însă, nu pot fi urmărite pe baza ștampilelor tegulare deoarece, teritoriul Banatului nefiind afectat de atacuri barbare, unitățile mili-

⁸⁸ *Ibidem*, p. 33—34, 2.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 55.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 243.

⁹¹ *Ibidem*, p. 172—173, 147 îndoelnică; p. 181—182, 156; p. 203—204, 172.

⁹² N. Gostar, în *ActaMN*, V, 1968, p. 467.

tare cantonate aici n-au avut de executat lucrări de refacere sau extindere a castrului. Mișcarea trupelor s-a continuat și în timpul lui Severus Alexander când contingente de la Dunăre au fost trimise ca întăriri în Mesopotamia⁹³ și s-au amplificat în timpul anarhiei militare dintre anii 235—268. Neconținutele lupte dintre generali pretendenți la conducerea Imperiului roman au impus frecvente deplasări de trupe și au creat o stare de nesiguranță generală, mai ales, că armata de la Dunăre a avut de jucat un rol important în toată această perioadă. Luptele care s-au purtat în apropierea Dunării bănățene și incursiunile barbarilor care au încercat să profite de această situație sînt clar reflectate de cele 10 tezaure monetare îngropate în Banat între anii 235—254, care se termină cu monede de la Severus Alexander, Gordianus III, Philip Arabul, Decius, Trebonianus Gallus⁹⁴. Faptul că ele au fost descoperite la Băile Herculane, Berzovia, Ramna, Borlova, Bozovici, Bocșa Română, Receaș, Cuptoare și Orșova, acoperind întreaga întindere a Banatului din cîmpia de vest pînă în zona montană, denotă că ascunderea lor a fost determinată de cauze care au acționat asupra întregii regiuni și în aceeași perioadă de timp. Din cele 10 tezaure, 7 se încheie cu monede emise între anii 249—254, iar un al unsprezecelea tezaur descoperit la Biled se termină cu monede de la Claudius II Gothicul (268—270).

În acest timp au loc și importante prefaceri de ordin militar, tot mai clar apărînd distincția între trupele locale de graniță și armata de campanie alcătuită din vexilații luate de la diferite legiuni și dintr-un important corp al cavaleriei. Această armată nu mai este legată de lagăre stabile, ci îl urmează pe împărat pe diferitele cîmpuri de luptă, fiind un instrument al puterii centrale contra uzurpatorilor sprijiniți de trupele de la graniță⁹⁵. Acest sistem consacrat de Gallienus avea ca scop să șteargă particularitățile regionale pregnant ilustrate de odinioară. În practică noua organizare însemna fragmentarea legiunilor și o permanentă mișcare de trupe. Unități alcătuite din soldați provenind din legiunile *V Macedonica* și *XIII Gemina* sînt amintite pe timpul lui Gallienus la Poetovio și din legiuni cantonate în Germania și Britania la Sirmium⁹⁶.

O cărămidă cu ștampila *LEG V M ET XIII G M* descoperită în castrul de la Mehadia⁹⁷ indică prezența unei asemenea unități și la nord de Dunăre. Deoarece la Mehadia își avea garnizoana *cohors III Delmatarum*, care într-o inscripție din anii 257—260 apare cu epitetul *Valeriana* și *Gallienae*⁹⁸, se poate presupune că unitatea constituită din soldații celor două legiuni a staționat aici după această dată, probabil, după ce cohorta de dalmati a fost încorporată armatei de campanie de către Aurelia-

⁹³ F. Altheim, *op. cit.*, p. 354.

⁹⁴ D. Protase, în SCN, II, 1958, p. 254; p. 264, nota 1; PC, p. 184.

⁹⁵ Fr. Altheim, *op. cit.*, p. 309.

⁹⁶ *IstRom*, I, 1960, p. 462.

⁹⁷ IDR, III/1, p. 120, 102.

⁹⁸ *Ibidem*, p. 105, 76.

nus și a plecat în Orient pentru a participa la luptele contra Palmyrei. În acest caz ștampila de la Mehadia ar putea reprezenta o dovadă, alături de altele, că o mare parte din Banat a aparținut în continuare Imperiului roman și după anul 271, an căruia, ținând seama de ultimele descoperiri arheologice din Banat, nu i se mai poate acorda importanța din trecut⁹⁹.

În legătură cu unitățile romane auxiliare din Banat, trebuie luat în considerare și materialul tegular cu siglele *M I D*, *M A S Y*, *E P*, *P C H*, *A R F*, *T L V*, descoperit la Tibiscum, Criciova, Zăvoi, Bolvașnița, care par să aparțină unor unități militare necunoscute¹⁰⁰. La aceasta se mai adaugă o cărămidă cu ștampila *A R F* (Fig. 4 b; 5 b) descoperită recent la Ocna de Fier în ruinele unei construcții situate în apropierea minelor și o țiglă cu ștampila *A D S U* (Fig. 4 e; 5e), aflată în depozitul muzeului din Băile Herculane printre materialele provenite de la Mehadia. Ipoteza că toate aparțin unor producători particulari pare puțin verosimilă deoarece multe dintre ele au fost descoperite în construcții cu caracter militar. Pe de altă parte unele dintre ele ar putea data din perioada de sfârșit a secolului al III-lea și începutul celui următor, ele aparținând unor unități militare din timpul lui Diocletian, care a întreprins o adevărată campanie de construcții la Dunăre și a făcut trei călătorii de inspecție în zonă. Așa de pildă, sigla *P C H* ar putea fi citită *pedites classis Illyrica*, iar faptul că această ștampilă este cunoscută la Pojejena, Berzovia și Tibiscum ar putea indica drumul parcurs sau garnizoanele succesive ale unității de infanterie aparținând flotei dunărene.

Sigla *M I D* ar putea fi citită *milites primi Diocletiani* iar ștampilele care încep cu *A* ar putea indica unități de tipul *auxilia* din perioada tetrarchiei care nu apar în *Notitia Dignitatum*.

Deși cercetările arheologice privitoare la perioada postaureliană în Banat sînt abia la început, din datele cunoscute pînă acum, rezultă clar, că acest teritoriu a continuat să facă parte din lumea romană ceea ce implică fără îndoială și o prezență militară efectivă, aceasta încadrîndu-se în efortul din timpul tetrachiei de a restabili vechile granițe ale imperiului, fapt confirmat de expresia „Dacia restituta” și de împingerea hotarelor Germaniei și pînă la izvoarele Dunării¹⁰¹.

Menținerea unităților militare romane la nord de Dunărea bănățeană și după anul 271 a fost fără îndoială o realitate care în ceea ce privește spațiul și timpul urmează a fi clar definită în viitor.

Oricum însă, prezența unităților auxiliare romane în Banat pînă la retragerea aureliană rămîne efectivă și numărul mare de ostași romani

⁹⁹ I. H. Crișan, în *Era socialistă*, 10, 1978, p. 30.

¹⁰⁰ M. Moga, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 145—147.

¹⁰¹ *Punegericii latini*, IV (8), în *IzvlstRom*, II, 1970, p. 81; I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 30; N. Gudea, *Gornea*, Reșița, 1977, p. 75—76, nota 56.

cantonați în acest spațiu a constituit principalul factor în romanizarea Banatului, care păstrează, poate mai mult decît alte provincii istorice românești, amintirea acestei perioade în limbă și toponimie.

OCTAVIAN RĂUȚ — OVIDIU BOZU

L'ARMÉE ROMAINE EN BANAT (I)
(LES UNITÉS AUXILAIRES)

(R é s u m é)

Situé par sa position géographique, dans la voisinage immédiat des quellues régions intensivement romanisées antérieurement: Panonnia Inferior et Moesia Superior, en disposant d'un dense réseau de camps fortifiés dans lesquels stationnaient des importantes effectives militaires et étant traversé de routes qui relient l'intérieur de la province Dacia avec le nord de l'Italie, le Banat a eu un rôle important dans le procès de romanisation.